

УДК 821.161.2-96/-97.0915/17: 821.161.1:27-285.4

Катерина БОРИСЕНКО

к. філол. наук, доцент,
Київський університет ім. Б. Грінченка

**БОГОСЛОВСЬКО-ПОЛЕМІЧНИЙ ТРАКТАТ
СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО
«ЗНАМЕНІЯ ПРИШЕСТВІЯ АНТИХРИСТОВА...»
В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРИ БАРОКОВОЇ ДОБИ**

У статті йдеться про історію розвитку жанру богословсько-полемічного трактату в українській літературі XVII – XVIII ст., зокрема, про дискусію між православними авторами та представниками «старої віри». На матеріалі трактату «Знаменія пришествія антихристова...» Стефана Яворського показано характерні стилістичні особливості жанру.

Ключові слова: полемічний трактат, старообрядці, бароко, українська література, стиль

Українська полемічна література завжди була об'єктом пильного зацікавлення вітчизняної науки. Досить згадати розвідки Віталія Шевченка, Вікторії Колосової, Порфирія Яременка, Володимира Кречотня, Леоніда Ушкалова. Проте об'єктом цих студій ставала здебільшого полеміка православних і католиків, корпус якої є найбільшим, що закономірно було зумовлено тодішньою політичною ситуацією. Та все ж вітчизняна полемічна література не вичерпується цією дискусією, маємо низку цікавих текстів антімагометанської, антиюдейської, антипротестантської спрямованості, котрі ще потребують більш докладного вивчення. З-поміж останніх варто виокремити корпус текстів, спрямованих проти російських старообрядців (або ж розкольників), котрий дотепер не був об'єктом зацікавлення нашого літературознавства або згадувався лише побіжно. Тож метою нашої розвідки є дослідження особливостей антирозкольницької полемічної літератури на матеріалі, зокрема, трактату Стефана Яворського «Знаменія пришествія антихристова...»

Як зазначав митрополит Іларіон (Іван Огієнко): *“У XVIII віці український вплив на Москву... зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завжди*

шанував і боронив тих українців, що допомагали йому” [3, 379]. Разом із тим треба завважити, що з приходом до влади Петра I й запровадження ним політики реформ як у церковному, так і у світському житті, старовіри з новою силою починають поширювати чутки про втіленого в монархові апокаліптичного Антихриста (так звана єресь Талицького) [див. 5, 232–234]. Як зазначав Юрій Самарін, “у скрутні часи Стефан Яворський взяв у руки кормило Церкви. Усередині неї розкол, озлоблений утисками, лютував серед простолюду та чернецтва. Невідомі й небачені проповідники ширили всюди грізні передбачення й спонукали до страждання та мученицької смерті за загибле, згідно їхніх слів, православ’я. Супроти цього натовпу бузувирів, що безтямно ухопилися за порожні перекази... давнини, Стефанові належало – захищати реформу, новий час” [5, 228–229].

Задля того, щоб протиставити теоріям старовірів (котрі, до речі, суттєво підривали авторитет царської влади) науку офіційного православ’я, і з’являється праця Стефана Яворського. Російські дослідники здебільшого схиляються до думки, що свої «Знаменія...» він узяв із книжки іспанського богослова Мальвенди «Про антихриста» [див. 2, 7], однак Ігор Захара довів, що трактат Яворського, хоча й виказує знайомство нашого автора зі згаданим твором, є оригінальним, оскільки спрямований супроти такого специфічно російського явища як розкол та захищає світську особу – царя Петра [див. 1; 70]. Варто зазначити, що подібна практика, коли на основі іноземного джерела створювався власний текст, була притаманна українській бароковій традиції, – досить пригадати бодай такі популярні під ту пору тексти як «Діоптра» о. Віталія Дубенського, створена на основі грецького першоджерела, чи «Театрон» Івана Максимовича, що спирається на твір папського каноніка Амвросія Марліана. Тож трактат Яворського так само є частиною цієї традиції.

Починається текст із міркувань про людське бажання довідатися про кінець світу: *“О кончинѢ міра мудрствовати может быть человѢку зѢло полезно, может же быти и зѢло вредно, по подобію меча изошренна, иже может быти и полезный человѢку в сохраненіи, может же быти и вредный во убійствѢ ближнего. [Читателю благочестивый.] Аще бо кто кончину міра приим в помышленіе, абіе восходит на кончину житія своего и*

страшный суд, при кончинѢ хотящій быти, муку же вѢчну злым и мздовоздаяніе благим во умѢ си воображает: сицевыя кончины мудрствованіе воистинну зѢло есть челоѢком благопотребно и полезно Ѣ” [10, арк. 3].

Як бачимо, Стефан Яворський вдається до метафори, яка базується на цілком реальних речах, тож мусила викликати в реципієнта сильне враження. Це цілком узгоджується з тодішньою традицією, адже, як вказував ще Дмитро Чижевський, “основи символів бароко є такими, що в цілому, за допомогою інтерпретації можна легко відкрити їх глибоке значення. Але не завжди слід досягати їх цілковитої зрозумілості: глибина може тримати у свідомості читача також загадковий характер темного й багатозначного” [9, 126]. Відтак образ меча, що до нього вдається автор, ув одних одразу закріплює переконання про обережне ставлення до тлумачення біблійного тексту, в інших – створює враження отого «темного й багатозначного», що теж застерігає від помилки, в нашому випадку – від намагання довільно трактувати апокаліптичну символіку.

Далі переслідуючи цілком конкретну мету – переконати вірних православної церкви у хибності, ба навіть підступності розкольницького вчення, митрополит Рязанський вдається до начебто простішої метафорики, порівнюючи Книгу за сімома печатями зі скріпленими сургучем царськими наказами та грамотами, у такий спосіб підводячи читача до думки про те, що коли самовільне втручання в справи земних царів призводить до недобрих наслідків, то нехтування законів Царя Небесного й поготів. Однак такі паралелі можуть видатися дещо спрощеними лише на перший погляд, – якщо зважити на те, що трактат створювався також із метою зміцнення авторитету Петра I, то подібний прийом видається цілком умотивованим. До речі, він перебуває в царині барокової естетики, котра, як відомо, культивувала сильні враження. Тож тогочасні автори полюбили «бавитися» з читачами в інтелектуальні ігри, дивуючи його несподіваними поворотами думки і схиляючи до розумової роботи. Нарешті, поєднання складного та простого є характерною ознакою стилю «Знаменій...», де абстрактні поняття часто розкриваються через конкретні речі, причому апелювання до останніх суттєво підсилює авторську думку, увиразнює її й сприяє кращому

засвоєнню реципієнтом. До того ж, ще раз наголосимо, що в цьому випадку Стефан Яворський свідомий того, що аудиторія, до якої звернена його праця, не є інтелектуалістами-теологами, радше навпаки – це малоосвічена громада, тому автор і не прагне, щоб вона занурилася в тонкощі богослів'я, він просто хоче покласти певну грань, за яку не вільно заходити людині.

Принагідно зазначмо, що наші автори фактично одностайні у своїх міркуваннях про те, що знання можна використати як на користь, так і на шкоду. Зокрема в Симеона Полоцького, автора першого спрямованого проти старовірів трактату «Жезл правленія», подибуємо таке: *“Єже смрадний козлищ в садѣ и свинія в вертѣ, то безумный Никита в писанія божественнаго чтеніи и разумнїи: Яко бо козлищ благая и плодоносная дрeвеса обядает и губит, свинія же скверным носом вертоград рыет и невочтожествует. Тако и скотоумный сей Никита сотвори в садѣ благоплодовитом и в вертоградѣ благоцвѣтном святых писаній”* [4, 23]. Отже, автор вдається до художнього порівняння, зображуючи діяння розколовчителів; при цьому воно має виразно експресивно-негативне забарвлення – автор послуговується образами, які в такій конотації були репрезентовані ще в античній літературі, символізуючи неуцтво й нахабність. Суголосний із Симеоном Полоцьким і Стефан Яворський, який завважує в «Знаменіях...»: *“почто и ѿцыи мужики, едионо у мудрых игралище и посмѣяніе суще, высокоумрствуют, паче же безумствуют, имя антихристово хотяще исслѣдовати, и тамо хотят долетѣти желвы, и ѿже высокопарные орлы достигнути невозможна. Виждѣ коликим безумством свинія бисеры писаній божественных попирают”* [10, 86 (зв.)].

Ведучи мову про користь та шкоду міркувань щодо кінця світу, автор зазначає: *“аще кто кончину помышляя недовѣдомыя и от вѣка сокровенныя тайны, при кончинѣ хотящыя быти любопытнѣ взыскует, и суемудрствіем своим истязует, и не имѣя ключа разумѣнія, отверзает и входит в скинію сокровенных тайн, и никомуже точію единому Архіерею грядущих благ проходну. Сицево мудрствованіе о кончинѣ міра весма чловѣку не полезно, реку же истину, ѿ грѣшно єсть”* [7, арк. 4–4 (зв.)]. Як бачимо, тут виразно вказується на хистку межу між праведним та грішним, а отже, застерігається від спокуси «передбачити» останні дні

людства. Варто зазначити, що подібні міркування не раз висловлювали українські богослови, – про це, приміром, править Димитрій Ростовський у «Розыску о раскольнической брынской вѣрѣ», застерігаючи від намірів визначити дату кінця світу. Причому головним аргументом обидвох авторів є слова Ісуса Христа: *“Про день же той чи про годину не знає ніхто: ні Ангели на небі, ні Син, – тільки Отець. Уважайте, чуйте й моліться: бо не знаєте, коли той час настане!”* (Мр. 13, 32–33, 35–37).

Таким чином, можемо переконатися, що Стефанові Яворському доводиться говорити про речі елементарні, котрі має знати будь-який християнин, не кажучи вже про вчених богословів, якими мислили себе проводирі розкольників. Відтак митрополит не шкодує слів для характеристики цих «вчителів, що *«нїцыи в плоти суцїи»*, зокрема зазначаючи: *“...вышше небес возлетают, божественнаго Духа недосязаемья дерзостно испытуют, и кормицєм скудоумія своего, пророческих и апостолских таин, хотяще изслѣдовати пучину, различные блядословія отрыгают о пришествїи истиннаго антихриста, мняще и научающе его уже в мір пришедша въ Москву вавилоном и жителей в нем благочетнѣ обитающих вавилонянами, слугами антихристовыми, сынами погибели именуют, и прочими нестерпимыми досадами нас неотродных матерє нашея Церкви святых сынов уничижают и ругают”* [10, 8 (зв.)–9]. Такі гнівні інвективи в бік супротивника подибуємо в Україні в полемічних розправах «могилянської» доби. Усе ж тут значно цікавішою є форма викладу. Як бачимо, Стефан Яворський вдається до ритмізованої прози, мова сповнюється поетичної патетики. Зазначмо, що такий «риторичний механізм» покликаний справити присутній «тиск» на супротивника, «обеззброїти» його, позбавити можливості будь-що закинути у відповідь.

Однак, сягнувши піку напруги, автор різко змінює тон – звинувачувальна промова переходить у плач. Стефан сумує над долею Матері-Церкви, яка терпить муку від власних дітей. Відтак плач завершується своєрідним осудом тих, хто чинить над нею наругу, – й тут знову авторський текст органічно переплітається із псалмами, що є свідченням популярності останніх, а відтак зрозумілим є прагнення наших авторів наслідувати їх стиль. Увесь подальший текст трактату витримано в такому ж річищі, з огляду

на що варто вказати на бездоганну композиційну побудову твору, яка повністю відповідає тогочасним вимогам до жанру.

Водночас Стефан Яворський у своєму трактаті послуговується й суто «книжними» прийомами. Так, на титульному листі він подає вірш, який, окрім типової для українського бароко функції книжкової окраси, мав цікаве смислове навантаження. Ця поезія повинна була налаштувати реципієнта на сприйняття трактату, який містить екзегезу апокаліптичних знаків:

*Аще хочете любимицы знати,
Кто есть дерзнувший сия написать,
Грѣшник есть, но Бог грѣшных влекущ горѣ.
ВоСхоТѣ сѣму быти в омоФорѣ.
И осел в ризах Апостолских бяше,
Єгда господа своего Ношаше.
Обаче Молю не на лиЦе зрите,
не кТо на начеРта вы тОго судите.
Но что наПиса, и какО вѣщает,
истиною ЛИ глагол утверждаеТ
Вѣсте бо, яко бысть нѣкое вРемя;
в неже и осел носЯщ тяжко бремя.
Истину рече, от желѣЗА люта,
изНес своего вСадниКа дерзнула.
Тѣм же не кто но что начнет вѣщати,
МУДРОМУ вСяКо предлежит внимати*

[10, 2 (титул)].

Як бачимо, Стефан Яворський вдається до популярної барокової «грашки» – подає своє ім'я в мезовірші. Водночас текст застерігає читача від поспішних висновків, котрі ґрунтуються на поверхових (таких, що часто свідомо ігнорують істину) ознаках. Відтак варто окреслити композицію твору, де у тексті вірша стисло, у тезовій формі, сконцентровано думки, котрі більш докладно автор витлумачує в передмові.

Завважмо, що поетичне вкраплення до тексту «Знаменій пришествія антихристового...» Стефана Яворського є засобом виявлення авторських емоцій. Подібне подибуємо і в «Новій мірі старої віри» Лазаря Барановича, – вочевидь, це зумовлюється тим впливом, що його Баранович справив свого часу на творчість Яворського.

У суперечці між українськими богословами й російськими старообрядцями набуває неабиякої актуальності тема часу. До

цього загалом спричинилися реформи, що охоплюють різні сфери як церковного, так і світського життя й стають ґрунтом для ширення єресей про швидкий прихід Антихриста, – зокрема такі як запровадження Петром I нової системи літочислення (від Різдва Христового, а не від сотворення світу, як було раніше) і встановлення річного обліку з 1 січня, а не з березня. Відтак тема часу стає провідною для низки богословсько-полемічних трактатів, і розкриттю її так само сприяють засоби художнього письма. Стефан Яворський у «Знаменіях...», правлячи про неможливість вирахувати дату кінця світу, послуговується популярною під ту пору ідеєю людського часу як десяти седмиць (принагідно зазначмо, що такий поділ був популярним як у європейській традиції – досить пригадати бодай знаменитий монолог Жака «Увесь світ – театр» із Шекспірівської комедії «Як вам це сподобається»); так і в російській літературі – приміром, у «Сказании о седмигодичном времени»):

Первое младенчество и безглагольство:

Второе дѣтство:

Третіє, возраст:

Четвертое юность:

Пятое вѣк мужеск:

Шестое подстарѣлость:

Седмое старость [10, 143].

Автор виділяє цей текст як графічно, так і ритмічно (кожен рядок має жіноче закінчення), у такий спосіб наголошуючи на важливості своїх міркувань, – адже мірилом речей тут уже виступає людина.

Відтак «антропологічний» час Яворський проектує і на час земний («Сим седми степенем вѣка человеческого согласует и вѣк міра сего» [10, 143 (зв.)]), і навіть на час біблійний («Первое от Адама даже до столпотворенія міра младенчество и безглагольство: Второе от потопа даже до столпотворенія и раздѣленія языков бѣше міра дѣтство...» [10, 143 (зв.)]). Сьомий вік, а отже «старість» світу, Стефан Яворський окреслює у доволі абстрактних рамцях «Від Христа до Страшного Суду», при цьому зазначаючи: «якоже человеческія старости время рекох быти неопредѣленно, никтоже бо вѣсть, когда состарѣвшійся умрет: тако и старость міра сего есть весьма неопредѣленна» [10, 149 (зв.)]. Тож, як бачимо, Стефан Яворський – попри те, що ув'язує

воєдино перебіг земного, біблійного й людського часу, виокремивши певні закономірності, – у центрі вже ставить людину. Як зазначає Л. Чорна, *“цим він свідомо чи несвідомо абстрагує ідею кінця світу, відсуває її в тінь вічного буття, а на світлі залишається реальний перебіг життя, час, наділений живою плоттю того, що відбувається, час, який сповідує принцип «тут і зараз»”* [8, 94]. Прикметно, що цим міркуванням передують авторські рефлексії щодо Даниїлових семи седмиць, на яких розкольники власне й базували свої передбачення щодо кінця світу.

Тож, як бачимо, автор вправно володіє риторичною технікою. Його природний талант та майстерність, вироблена київською школою, сприяли можливості як виказувати у тексті власні емоції, так і (що найголовніше) з легкістю впливати на емоції реципієнта. Як свідчили сучасники, *“силою свого слова він міг змусити слухачів і плакати, і сміятися”* [2]. Урешті, як слушно зауважує Леонід Ушкалов, *“полемічні писання, а надто ті, що з’явилися під добу бароко, зазвичай є барвистою сумішшю різних artes liberales”* [6, 121].

Як бачимо, в трактаті виразно відстежується вплив тогочасної гомілетики, і зумовлено це головно розумінням автора, що в основному його аудиторія буде сприймати текст на слух, через низький рівень освіти населення Московщини. Власне остання обставина й сприяла поширенню ідей старовірів, а трактат Яворського так і не досягнув бажаної мети – не зміг бодай «загальмувати» ріст популярності розкольницького вчення. Хоча була на те й інша причина – митрополит (як, до речі, й інші вихідці з України, призначені Петром I на високі церковні посади в Московії) так і лишився «чужим» і «незрозумілим», а відтак не сприйнятим росіянами.

Отже, можемо стверджувати, що застосування в богословсько-полемічному трактаті «Знаменій пришествія антихристова...» таких прийомів як поєднання конкретного й абстрактного, різка зміна настроїв та форми викладу виказує Стефана Яворського як блискучого ратора. Засобами слова йому вдається як виказувати власні емоції, так і впливати на реципієнта. Також варто вказати, що трактат є органічним виявом української літератури тієї доби, адже в ньому виразно відчитуються тогочасні тенденції, як-то переосмислення іноземних джерел у контексті вітчизняного

письменства, використання популярних під ту пору образів, виразний зв'язок із писаннями попередників та сучасників. Натомість динамізм викладу, посилена увага до метафори, каталогізація, інтелектуальна гра дозволяють говорити про «Знаменія...» як один із найяскравіших текстів української барокової літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Захара І.* Стефан Яворський / Ігор Захара. – Л. : Каменяр, 1991. – 112 с.
2. *Знаменский П.* История русской церкви [Електронний ресурс] / Професор П. Знаменский. – Режим доступу: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1270>
3. *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Українська церква / Іван Огієнко (митрополит Іларіон). – К. : Наша культура і наука, 2007. – 480 с.
4. *Полоцький Симеон.* Жезл правления. – М., 1667. – 154 арк.
5. *Самарин Ю.* Стефан Яворский и Феофан Прокопович / Юрий Самарин // Избранные сочинения. – М. : Московский философский фонд РОССЛЭН, 1996. – С. 17–406.
6. *Ушкалов Л.* Феномен української полемічної літератури / Леонід Ушкалов // Есеї про українське бароко. – К. : Факт – Наш час, 2006. – С. 121–132.
7. *Флоровский Г.* Западные влияния в русском богословии [Електронний ресурс] / Флоровский Георгий. – Режим доступу: <http://www.pravbeseda.ru/www/library/index.php?page=book&id=316>
8. *Чёрная Л.* Русская культура переходного периода от Средневековья к Новому времени / Л. А. Чёрная. – М. : ЯРК, 1999. – 288 с.
9. *Чижевський Д.* Порівняльна історія слов'янських літератур / Дмитро Чижевський: У двох книгах / Переклад з німецької. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 288 с.
10. *Яворский Ст.* Знаменія пришествія антихрiстова и кончины вѣка. – М., 1703. – 151 с.

REFERENCES

1. *Zakhara I.* Stefan Yavors'kyu [Stephan Yavorsky], Lviv, Kamenyar, 1991. 112 p. [In Ukrainian]
2. *Znamenskiy P.* Istoriya russkoy tserkvi [History of Russian Church], Available at: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1270> [In Russian]
3. *Ohiyenko I.* (mytropolyt Ilarion). Ukrayins'ka tserkva [Ukrainian Church], Kyiv, Nasha kul'tura i nauka, 2007. 480 p. [In Ukrainian]
4. *Polots'kiy Simeon.* Zhezl pravleniya [The baton of command], Moscow, 1667. 154 p. [In Ukrainian]

5. *Samarin Yu.* Stefan Yavorskiy i Feofan Prokopovich [Stephan Yavorsky and Feofan Prokopovich], *Izbrannyye sochineniya* [Selected works], Moscow, Moskovskiy filosofskiy fond ROSSLEN, 1996, pp. 17–406 [In Russian]

6. *Ushkalov L.* Fenomen ukrayins'koyi polemichnoyi literatury [The phenomenon of Ukrainian polemical literature], *Eseyi pro ukrayins'ke baroko* [Essays about Ukrainian baroque] Kyiv, Fakt – Nash chas, 2006, pp. 121–132 [In Ukrainian]

7. *Florovskiy G.* Zapadnyye vlyaniya v russkom bogoslovii [Western influence in Russian theology], Available at: <http://www.pravbeseda.ru/www/library/index.php?page=book&id=316> [In Russian]

8. *Chornaya L.* Russkaya kul'tura perekhodnoho perioda ot Srednevekov'ya k Novomu vremeni [Russian culture in transition from medieval to modern times], Moscow, YaRK, 1999. 288 p. [In Russian]

9. *Chyzhevs'kyu D.* Porivnyal'na istoriya slov'yans'kykh literatur [Comparative history of Slavic literatures], Kyiv, VTs «Akademiya», 2005. 288 p. [In Ukrainian]

10. *Yavorskiy St.* Znameniya prishestviya antikhristova i konchiny veka [Signs of coming of Antichrist and the end of time], Moscow, 1703. 151 p. [In Russian]

АННОТАЦИЯ

Екатерина Борисенко. Богословско-полемический трактат Стефана Яворского «Знаменія пришествія антихрїстова и кончини вѣка» в контексте литературы эпохи барокко

В статье исследуется история развития жанра богословско-полемического трактата в украинской литературе эпохи барокко, в частности, дискуссия между представителями официальной православной Церкви и русскими старообрядцами. Исследуются главные направления церковной полемики, стилистические особенности, а также роль и место полемических трактатов в творчестве ведущих украинских писателей эпохи барокко.

Ключевые слова: полемический трактат, старообрядцы, барокко, украинская литература, стиль

ABSTRACT

Kateryna Borysenko. Theological-political treatise by Stephan Iavorski "Signs of the coming of the Antichrist and the end of the age" in the context of the literature of the Baroque age

The article deals with issues connected with history of the genre of theological polemic tracts in Ukrainian literature in the 17–18 centuries, particularly with polemics between orthodox authors and representatives of the old faith. Characteristic features of the genre have been outline in the tract "Znameniya..." by Stephan Iavorski. Stefan Jaworski in his treatise uses purely "literary" techniques. For the title page he takes the verse with typical Ukrainian Baroque features: this poetry containing exegesis apocalyptic signs was set up on the recipient's

perception of treatise. Determining common topics the author pays attention to tier totally different resolving. As the author sees in his treatise clearly tracked the impact of contemporary homiletics, and this is mainly due to the author's understanding that most of his audience will be taken into the ear, due to low levels of education in Russia. The role of Russian schismatic literature is underline. There are determined phase of develoment and character stylistic features and main direction of Ukrainian theological polemic that time. In our article are also determined the treatise Ukrainian baroque. In his treatise in his treatise Stephan Iaworskiy used such rhetorical techniques as a combination of concrete and abstract, emotional and rational things. The treatise is typical text of Ukrainian Baroque literature. In his treatise there are many interesting metaphors popular baroque icons. The dynamism, intellectual game give us a reason to consider this treatise as one of the most interesting phenomena of Baroque age.

Key words: polemical treatise, old believers, Baroque, Ukrainian literature, style

Стаття надійшла до редколегії – 20.12.2014 – Article received by Editorial Board

Рецензент – проф. Соболь В. О.

Reviewed by Prof. Valentina Sobol